

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ»**

**ПРОГРАМА
«НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА»
У ПОСТУПІ ДО ЦІННОСТЕЙ**

Київ 2018

Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей: Київ, 2018. – 40 с.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 6 від 02 липня 2018 р.)*

Керівник програми: Бех І.Д. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Експерти:

Спірін Олег Михайлович	в.о. директора Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», співголова робочої групи
Завалевський Юрій Іванович	Перший заступник директора Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», заступник голови робочої групи

Авторський колектив:

Алексєєнко Тетяна Федорівна	доктор педагогічних наук, завідувач лабораторією соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України
Журба Катерина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України
Кириленко Світлана Володимирівна	начальник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»
Кириченко Валентина Іванівна	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України
Корецька Леся Володимирівна	начальник відділу наукового та навчально-методичного забезпечення змісту позашкільної освіти та виховної роботи Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»
Остапенко Олександр Іванович	кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторією фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України
Пруцакова Ольга Леонідівна	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України
Харченко Наталія Вікторівна	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України
Шкільна Ірина Миколаївна	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України

Сучасні виклики виховання

Загальна соціокультурна ситуація, виклики щодо збереження цілісності й державності України, військова загроза, завдання консолідації суспільства, реформування системи освіти визначають нагальність підвищення уваги до виховного потенціалу освітнього середовища та допомоги школі в організації виховного процесу на основі інтеграції виховних зусиль суспільства, зокрема громади, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства і малих груп, соціально-значущих якостей особистості, її компетентності і готовності до вияву відповідальної громадянської позиції і патріотизму.

Сучасні діти знаходяться в ситуації численних ризиків, спокус, негативних впливів (у тому числі і через маніпулятивні технології деструктивного змісту ЗМІ, інтернет-мережі, різних видів рекламної продукції), дезорієнтації у вимогах і моделях поведінки, безцільового проведення позаурочного часу. Посилення тенденцій щодо зміцнення культури сили, грошей, маргіналізації підлітків за місцем проживання, ствердження асоціальних субкультур сприяє набуттю і накопиченню асоціального і протиправного досвіду у дітей, формування у них викривленого образу світу та актуалізує потребу формування у підростаючих поколінь гуманістичної та устійливої до маніпуляцій свідомості, моральних принципів, духовності.

Потребують нагального розв'язання проблеми захисту дитинства, провадження в освітній процес нової філософії виховання – соціально-педагогічної підтримки підростаючої особистості як найбільш перспективної щодо нового осмислення ролі педагога в освітньому процесі та його взаємодії з учнями на етичних принципах і моральних імперативах. Основними завданнями соціально-педагогічної підтримки визначаються допомога учням у розвитку ціннісно орієнтованої активності, подоланні труднощів соціальної взаємодії, профілактика ризикованої поведінки, соціальний захист у складних життєвих ситуаціях.

Складність сучасних виховних проблем потребує комплексного підходу у їх розв'язанні та розвитку соціально-педагогічної парадигми виховання. Основою нової парадигми, а відтак і основою виховання виступають особистість дитини, визнання її найвищою цінністю, орієнтація педагога на гуманні, демократичні принципи спільної з дитиною життєдіяльності, отже, генерація стратегії суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Нова парадигма виховання полягає в розумінні дитини як суб'єкта і мети виховання, орієнтує на усвідомлення виховання як соціально-педагогічного явища, на підвищення виховного потенціалу освітнього середовища та проектування цілісного виховного простору. Превентивними заходами у роботі з дітьми визначаються: приділення особливої уваги формуванню ідентичності, основ духовності особистості, культури мислення і культури поведінки, профілактиці шкідливих звичок, ризикованої, девіантної і кримінальної поведінки, жорстокості і насилля в учнівському середовищі, різних видів залежностей.

Концепція Нової української школи пропонує виховний компонент змісту компетентностей, визначених у Законі України «Про освіту». Закладені основні орієнтири компетентнісного виховання особистості учня можуть творчо наповнюватись конкретним змістом, з урахуванням особливостей функціонування закладу освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів.

У вихованні підростаючого покоління та формуванні духовної безпеки української нації доцільно вичленити виклики: внутрішні і зовнішні.

Ключовим внутрішнім викликом духовної безпеки нації виступає національна самоідентифікація, яка втілюється у почуттях-цінностях – «Я-Українець» – «Ми-Українці». Сутність цих почуттів-цінностей полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова. Особистість має прийняти історичну естафету вищих духовних надбань нації, жити і діяти на їх основі та примножувати їх з урахуванням викликів теперішнього часу. Низький рівень цього фактору, коли не достатнє почуття єдиного національного роду, спричиняє недостатню консолідацію суспільства, низьку соціоцентрованість членів суспільства, за якої вони свідомо обмежують себе у суспільно значущих домаганнях, цілях, продуктивних способах удосконалення існуючої соціокультурної ситуації, їхню переважаючу Его-орієнтованість з відповідними утилітарними цінностями, перебільшення ролі міжрегіональної самотності.

У цьому сенсі означений фактор є системотвірним, і виховні зусилля повинні бути у першу чергу спрямовані на його оптимізацію.

Серед зовнішніх викликів на увагу заслуговують наступні:

- *Ідеологічний фактор*, який ставить за мету убезпечити громадян України, зокрема молодь від впливу ідеології інших держав, зацікавлених у формуванні своїх прихильників та розхитуванні з середини політичної ситуації в Україні. У цьому зв'язку важливою вбачається своєчасне забезпечення їхніх ключових цінностей: здоров'я, сім'ї, кар'єрного зростання, матеріального достатку, індивідуально і суспільно значущої самореалізації. На сьогодні є потреба у тому, щоб повернути українській ідеології її власні: зміст, потенціал, історію, пантеон героїв і визначних діячів, переосмислити існуючий досвід і визначити новітні завдання подальшого розвитку нації, держави, суспільства.

Водночас слід зважати на те, що національна ідеологія формується разом із нацією, її духовним розвитком і становленням, що потребує уваги до виховного аспекту.

- *Ціннісна убезпеченість* є важливою складовою духовної безпеки, оскільки від цього чинника значною мірою залежить цілісність українського суспільства. Конфлікт цінностей тоталітарного та демократичного спрямування спостерігається не лише на рівні різних поколінь, а й різних регіонів, що є причиною активного просування РФ політичних сил, лояльних до окупантів.

Тому за теперішніх умов важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування у неї стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу

мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому. Те, чим керується окрема особистість у своїй поведінці, діях, добре висвітлює її глибинну сутність. Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі і засоби її досягнення також будуть досить високими і гуманними. Тільки таким чином ми можемо досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни, оскільки ці сфери досить тісно переплетені і взаємозв'язані.

- *Релігійний фактор* на сьогодні є потужним засобом впливу на українську молодь, яка перебуває у пошуку абсолютних цінностей. На цьому тлі Церква Московського патріархату, виконуючи замовлення Кремля, через проповіді та Боже Слово пропагує цінності «руського мира», стимулює сепаратистські настрої, зневагу до української культури.

Спостерігається втрата єдності у православ'ї та прагнення України створити свою визнану помісну Церкву. Ці процеси породжують з боку МП посилення тиску на населення України, апелюючи до різних історичних, національно-культурних і політичних реалій. Відмінності у геополітичних орієнтаціях та інтересах церковників свідчить про їхню не стільки церковну, скільки політичну боротьбу за українську молодь.

- *Фактор історичної упередженості* в зарубіжних і українських мас-медіа завдає удару по духовній безпеці української молоді, оскільки переконує їх у меншовартісності і вторинності української нації, її несаможитності, залежності від інших сильніших держав, які вирішують її долю. Тому на сьогодні важливим бачиться об'єктивне висвітлення історії України та її популяризація, увага до української мови, яка досі не має належної державної підтримки. Водночас така міфотворчість спостерігається і в Україні, що можна пояснити бажанням відмовитися від застарілих ідеологічних концепцій на користь нових, які більше відповідають історичним реаліям. Однак, на сьогодні надзвичайно важливо дотримуватися історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть з найкращих патріотичних міркувань, як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Врешті-решт історична неправда стає очевидною, що болісно б'є по престижу країни.

- *Фактор маніпулювання свідомістю* активно здійснюється через засоби масової інформації, різного роду інформаційні ресурси, які є потужним засобом впливу на молодь та використовуються різними країнами з метою впливу на неї, роздмухування сепаратистських настроїв, презирливого ставлення до свої Батьківщини, її культурних здобутків. Ведення інформаційної війни Росією показало невміння протистояти російській агресії на інформаційному рівні, певну перевагу російськомовних ЗМІ в Україні, використання неправдивої чи напівправдивої інформації з метою домінування та пропагування ідей «руського мира». Масована підміна національних архетипів масовою культурою є причиною відсутності стійких моральних цінностей, зорієнтованістю на ціннісно-примітивну субкультуру, збіднення власного духовного світу.

- *Фактор стану навколишнього середовища (екологічний)* – життя в епоху викликані антропогенною діяльністю глобальної екологічної кризи, що

виявляється у постійному погіршенні стану природи і змінах клімату, забрудненні повітря, води, ґрунтів, накопиченні величезної кількості відходів, знищенні історичних лісових масив, деградації земель, опустелюванні, втраті біорізноманіття є суттєвим чинником формування свідомості зростаючого покоління, що у більшості своїй зростає в урбанізованих умовах. Відірваність від природи, неврегульовані потреби у споживанні, в більшості споживацьке та практично-прагматичне ставлення до природи авторитетних дорослих, невміння і небажання поводитись екологічно безпечно має у своїй першопричині кризу духовну, кризу цінностей. Особистий і суспільний тиск на довкілля провокує екосистемні відповіді. Вони виявляються, насамперед, у погіршенні здоров'я громадян, міському та інших видах стресу, зростанні почуття невдоволеності, нещасності, рівня соціального смутку, що, в свою чергу, як здійснює вплив на спосіб життя, так і провокує агресію по відношенню як до природи, так і до членів групи та суспільства.

- *Фактор естетико-ціннісної спрямованості* є також складовою духовної безпеки, оскільки різного роду естетичні викривлення та орієнтація щодо споживання масової культури є причиною втрати національної своєрідності, втрати цінності життя у цілому. З огляду на те, що цей фактор є практичне втілення в культурному житті окремої людини, яка так чи інакше потребує духовного джерела, роль естетичного аспекту духовної безпеки у сучасних умовах зростає.

- *Фактор інформаційного впливу* стає дедалі потужнішим. Інформаційна війна з боку Російської Федерації загрожує деформацією ціннісних основ, морально-духовної єдності українського суспільства в боротьбі проти проросійських терористів на Сході країни. Це вимагає в секторі освіти підвищення ефективності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання підростаючого покоління здатного до гідного захисту територіальної цілісності країни зі зброєю в руках.

- *Фактор цінності здоров'язбереження молоді* – аспект духовної безпеки, оскільки компонента духовного здоров'я особистості є визначальною у формуванні здорового способу і стилю життя особистості, убезпечуючи її від ризиків втрати здоров'я через шкідливі звички, ведення нездорового способу життя тощо. Критичний стан здоров'я дітей і молоді України, актуалізує проблему формування здорового способу життя учнівської молоді, піднімаючи до рівня національної безпеки країни.

Проблемами, які потребують свого вирішення у вихованні є:

- втрата смисложиттєвих дороговказів значною частиною старших поколінь, а, отже, унеможливлення передачі позитивного соціального досвіду дітям і онукам;
- девальвація виховної функції школи на фоні поширення ставлення до школи як «освітньої послуги»; зниження цінності виховання в педагогічній свідомості;

- невідповідність, неадекватність змісту, форм, методів і засобів виховання новітнім умовам дорослішання підростаючої особистості;
- дефіцит форм, методів, технологій виховної роботи щодо формування культури вибору світоглядних, моральних зразків, формування соціокультурної ідентичності учнів, потенціалу громадянської дії у дітей та молоді;
- відсутність системності та цілісності у вихованні учнів, фрагментарність наступності в організації виховної діяльності в закладах освіти;
- диктатний, авторитарний характер стосунків між учителями і дітьми, домінування вербальних методів виховання;
- стигматизація мислення фахівців, які здійснюють виховну діяльність, їх відданість моралізаторським, «залякуючим», «ізоляційним» методам і підходам;
- методична і технологічна непідготовленість педагогічних працівників до здійснення інновацій; некоректне впровадження соціально-педагогічних технологій;
- низький рівень розвитку психолого-педагогічної компетентності частини вчителів через відсутність у закладах освіти системної методичної роботи з питань виховання;
- різновекторність виховних впливів і неузгодженість дій різних суб'єктів виховання (сім'ї, дитячих і молодіжних об'єднань, позашкільних закладів освіти, закладів культури, спорту, охорони здоров'я тощо) у створенні виховного середовища;
- низький рівень розвитку інфраструктури виховного процесу в школах, дефіцит ресурсного забезпечення;
- недосконалість системи моніторингу виховання, необґрунтованість критеріїв, показників, інструментарію оцінювання виховних результатів, переважання кількісної фіксації результатів виховання на противагу (на шкоду) їх якісному аналізу.

Виховання – це цілеспрямована діяльність, яка здійснюється в системі освіти, орієнтована на створення умов для розвитку духовності зростаючої особистості на основі загальнолюдських і національних цінностей, надання допомоги в життєвому самовизначенні, громадянській і професійній компетентності та цілісній самореалізації.

Метою виховання є розвиток духовно-моральної особистості, здатної бути повноцінним суб'єктом суспільно значущих соціальних взаємин.

Нормативною базою виховання є:

Конституція України;

Конвенція про права дитини (ратифікована Постановою ВР від 27.02.91 № 789-XII);

Закони України:

«Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII;

«Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III;

«Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV;

«Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 № 1629-IV;

«Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу»

від 06.07.2010 № 2442-VI;

«Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»

від 08.09.2011 № 3715-VI;

«Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011 № 3739-VI;

«Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 09.04.2015 № 314-VIII;

«Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 № 315-VIII;

«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII;

«Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII;

А також: Концепція Нової української школи (2016), Глобальна програма дій з освіти в інтересах сталого розвитку (ЮНЕСКО, 2014), Концепція Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на 2016–2020 роки, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015, Концепція національно-патріотичного виховання дітей і учнівської молоді; Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021р.» Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (2017); Концепція екологічної освіти України.

Засадами сучасного виховання є:

Гуманізм – система ідей і поглядів на людину як на найбільшу соціальну цінність, створення умов для її повноцінного життя і психо-фізичного, духовного та соціального розвитку;

Дитиноцентризм – наскрізний принцип виховного процесу, що орієнтує на незаперечне визнання цінності у житті людини періоду дитинства, соціальні, вікові та індивідуальні потреби учня в освітньому процесі, його активну участь у шкільному житті та прийнятті рішень.

Холізм – виявляється у єдності навчання, виховання та розвитку. Єдності цілей виховання. Узгодження підходів у вихованні особистості дитини у школі, сім'ї та позашкільному закладі освіти.

Патріотизм - особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе. Базовими складниками почуття патріотизму є: любов до Батьківщини, народу, родини; діяльнісна відданість

Батьківщині; суспільно значуща цілеспрямованість; гуманістична моральність; готовність до самопожертви; почуття власної гідності.

Повага – виявляється у повазі до особистості учня, незалежно від його віку, статусу та національної приналежності, дотримання його прав і свобод; недопустимість приниження честі та гідності, фізичного або психічного насильства, дискримінації за будь-якими ознаками. Орієнтує на взаємоповагу педагогів, учнів, батьків.

Рівність – визнання унікальності кожної дитини, в тому числі і з особливими потребами; недопустимість дискримінації дітей, зокрема й через формулювання неадекватних вимог до їхніх досягнень; допомога дітям і їхнім батькам у розкритті та реалізації здібностей і талантів дитини; визнання рівності особистісних позицій, відкритість і довіру між партнерами організації освітнього процесу.

Діалогічність – налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії та спілкування між учасниками виховного процесу; створення умов в освітньому середовищі для налагодження порозуміння, самовираження, вільного висловлювання і можливості бути почутим; узгоджене розв'язання виховних проблем і досягнення виховних цілей.

Проектування цілісного виховного простору. Передбачає розвиток соціально-педагогічної парадигми виховання, використання у практиці виховання форм і соціально-педагогічних технологій, що сприяють: профілактиці негативних соціальних явищ (наркоманії, девіантної, суїцидальної поведінки, поширенню ВІЛ/СНІДу, злочинності та інше), утвердженню здорового способу життя; підтримці особистісного розвитку; оптимізації взаємодії групи і особистості; формуванню толерантності, патріотизму, інших базових соціальних цінностей, соціально-значущих якостей; створенню сприятливого для життя і діяльності довкілля; розгортання доброчинності (тобто волонтерства) тощо. Соціально-педагогічна парадигма виховання вибудовується навколо соціально-значущих цілей і цінностей, та тих концептуальних ідей, можливих механізмів їх реалізації, що стратегічно працюватимуть на цілісний підхід у подоланні негативних соціальних явищ, активізацію громади у цьому процесі, пошук та впровадження інновацій, що передбачають необхідний позитивний соціальний ефект.

Соціально-педагогічна солідарність. Орієнтує на згуртування, солідарну єдність суспільства навколо соціально-значущої мети виховання шляхом інтеграції виховних сил суспільства у побудові цілісного виховного простору та вибудовування стратегії і тактики педагогічно доцільної взаємодії громадянського суспільства і владних структур у розв'язанні актуальних соціально-педагогічних проблем і задач на основі співпадання особистісних, суспільних і державних інтересів у вихованні підростаючих поколінь.

Наукові підходи до сучасного виховання

Особистісно орієнтований методологічний підхід спирається на синтез встановлених психологічною та педагогічною наукою закономірностей функціонування та розвитку особистості дитини у закладах загальної середньої

освіти та розкриває особливості формування моральної самосвідомості дітей цього віку, особистісні трансформації, пов'язані з визначенням і вибором моральних цінностей.

Особистісно орієнтований підхід забезпечує право особистості на вільний вибір тих чи інших духовно-моральних цінностей, вироблення власної ціннісної позиції, та можливість у достойній для неї практичного втілення, долаючи дисгармонію у різноманітних життєвих ситуаціях та стверджуючись у моральному досвіді, поведінці, спілкуванні, діяльності.

Особистісно орієнтований підхід дозволяє зосередити увагу педагога на особистості дитини, її власному моральному досвіді, внутрішньому світі, що сприяє розкриттю творчого потенціалу вихованців, їхніх кращих моральних якостей, утверджує свободу морального вибору, а також протистоїть усередненню чи нівелюванню особистості.

Вибір у межах особистісно орієнтованого виховання гуманної поведінкової тактики сприяє створенню єдиного емоційно-чуттєвого діапазону вихователя і вихованця як умови самотворення і набуття власної відповідальної свободи дитиною.

Особистісно орієнтований підхід не обмежується лише виховними впливами на дитину, а будується на міжособистісній комунікації (діалогові) вихователя і вихованця і передбачає відповідність моральних завдань, які стоять перед дитиною її віковим особливостям, моральному і життєвому досвіду у з'ясуванні для себе смислу життя і найважливіших цінностей.

Аксіологічний підхід у взаємозв'язку з гуманістичним та особистісно орієнтованим методологічними підходами відіграє важливу роль у практичному і теоретичному осягненні особистістю моральних цінностей та усвідомленню їх можливостей у задоволенні моральних і духовних потреб. Згідно аксіологічного підходу моральні цінності не можуть існувати поза людиною і без людини, а виступають результатом її життєдіяльності, духовно-моральним надбанням. Рефлексія є неодмінною умовою усвідомлення власного вибору моральних цінностей та права іншого на такий вибір. Моральні цінності не можуть нав'язуватись особистості, оскільки вони є індивідуальними, такими якими їх бачить і розуміє сама особистість, як інтерпретує, виходячи з власного життєвого і морального досвіду, яким чином визначає життєві пріоритети.

Виховання дітей у закладах загальної середньої освіти не може здійснюватись спонтанно, а потребує врахування викликів часу та потреб самої особистості у цьому контексті.

Середовищний підхід розкривається у контексті виховного потенціалу освітнього середовища, в особливостях психологічного мікроклімату, полікультурному змісті шкільного виховання як співбуття і співдіяльності, міжособистісної взаємодії учнів і педагогів різних національностей і етносів, вивчення культури різних народів, толерантного ставлення до її носіїв та ґрунтується на комплексі науково-філософських уявлень про те, чим є особистість і середовище та як вони пов'язані між собою. Цей підхід ураховує, що в результаті взаємодії середовища й особистості постає спосіб її життя,

основні риси якого обумовлюються умовами середовища. Він тлумачить середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління (через середовище) процесом формування і розвитку особистості підлітка.

Прагнення педагогів віднайти шляхи гармонізації відносин, пом'якшення впливу кризових факторів і способи залучення учнів до соціально значущої спільної діяльності втілюються у педагогізації середовища, інтеграції виховних впливів значущих дорослих і референтних однолітків, посиленні його превентивності.

Превентивна складова виховного середовища закладу освіти забезпечується упорядкуванням сукупності організаційно-педагогічних умов, взаємодія й інтеграція яких забезпечує соціально-правову підтримку розкриття внутрішнього потенціалу, духовного розвитку і самореалізації особистості; сприяє виробленню нею ціннісного ставлення до себе, природи і суспільства; зменшує негативні впливи соціуму на дитину.

Компетентнісний підхід забезпечує використання набутих особистістю духовно-моральних цінностей у відповідній практико-орієнтованій поведінці (у системі вчинків), гуманістичному спілкуванні, душевно-продуктивних та емоційних контактах.

Компетентнісний підхід сприяє поєднанню та інтегруванню теорії і практики в осягненні дітьми моральних і життєвих цінностей, здатність застосовувати отримані знання у різних життєвих ситуаціях, використанню сучасних педагогічних технологій.

Основними принципами виховання духовно-моральних цінностей є:

- *гуманістичний принцип*, що полягає у визнанні людини найвищою цінністю, розумінні дитини, доброзичливому ставленні до неї, довірі, прийнятті дитини такою, якою вона є, зміні її поведінки через позитив;
- *індивідуальний принцип* утверджує унікальність і неповторність кожної дитини, визначає її інтереси, потреби у житті;
- *альтруїстичний принцип* виявляється у безкорисливій любові і турботі про іншу людину;
- *принцип неперервності*, який характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини;
- *принцип цілісності* за яким консолідує зусилля усіх суб'єктів виховання в одну систему;
- *принцип наступності*, що забезпечує передачу із покоління в покоління досвіду засвоєння гуманістичних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості;
- *принцип культуровідповідності* за яким здійснюється виховання гуманістичних цінностей відповідно до культурних умов суспільства;
- *принцип природовідповідності*, тобто виховання дітей з урахуванням їх індивідуальних особливостей, темпераменту, якостей, нахилів, здібностей, вікових особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій тощо;

- *принцип педагогічної компетентності*, що полягає у доцільному використанні педагогічних форм, методів, доборів змісту, педагогічній тактовності;

- *принцип стимулювання* визначається вірою у сили і здібності дитини, її здатність досягти високих результатів, заохочення до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення;

- *принцип життєвої творчої самодіяльності* передбачає становлення особистості учня як творця свого життя, який здатен приймати особисті рішення, і нести за них відповідальність, повноцінно жити й активно діяти, постійно самовдосконалюватися, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни;

- *принцип оздоровчої спрямованості* визначає здоров'язбережувальні компетентності як основи формування в учнів закладів освіти відповідального ставлення до власного здоров'я;

- *соціально-педагогічне партнерство* як оптимізація спільної діяльності на основі діалогової взаємодії і узгодженої співпраці між різними соціальними інститутами у соціальному захисті, супроводі, соціально-педагогічній підтримці вразливих категорій сімей та дітей, інших цільових груп; координація дій педагогічних, виробничих колективів, сім'ї, громадськості з питань навчання і виховання дітей, підтримки формальної, неформальної та інформальної видів освіти, а також різних форм освіти: інституційної (очна, заочна, дистанційна, мережева) та індивідуальної (екстернатна, сімейна, педагогічний патронаж, на робочому місці);

- *міжсекторальна взаємодія* розкривається як регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і владних структур у побудові загальнонаціональної системи виховання, реагуванні на глобалізаційні виклики, подоланні складних соціально-педагогічних явищ; як спільне здійснення соціально важливих програм; підтримка кращих соціально-педагогічних ініціатив; як участь громадськості у формуванні та реалізації державної сімейної та молодіжної політики.

БАЗОВІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО ВИХОВАННЯ

Моральні цінності є інтегративним, стрижневим утворенням у ціннісному ставленні людини до себе та інших, ознаками якого є спрямованість на прояв в учнів власної гідності, поваги до інших та відповідальності за вчинки у своєму житті, готовність здійснювати моральний вибір та керуватися ним у повсякденній діяльності й спілкуванні.

Базовими духовно-моральними цінностями визначені – **ЛЮБОВ, ПОВАГА ДО ІНШИХ, ГІДНІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, СОВІСТЬ, СВОБОДА, ТОЛЕРАНТНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, РІВНОПРАВ'Я, ІНІЦІАТИВНІСТЬ.**

Любов виступає основою сучасного виховання, стрижнем людського життя, критерієм востребуваності, визначаючи його сутність і сенс. Надзвичайної ваги любов набуває у кризові періоди життя особистості, визначаючи її життєвий вибір: самотворення чи саморуйнування. У

підлітковому та старшому шкільному віці любов є життєвим пріоритетом, що визначає ідеали, цілі і духовні шукання дітей цього віку.

У вихованні виділяються наступні типи любові:

- *любов до батьків (до дітей)*. Любов до дітей виступає умовою повноцінного виховання, розвитку і саморозвитку дитини в сім'ї, внутрішньою духовною потребою незалежно від її віку, що має поєднуватися з розумною вимогливістю до неї. Синівська і дочірня любов базується на родинних почуттях і є відповіддю на тепле і дбайливе ставлення до дітей, піклування, виховання;

- *любов до Батьківщини*, народу є важливою складовою світогляду і виявляються у патріотизмі, сформованості національної гідності, національно-культурної ідентичності, прив'язаності до своєї малої і великої Вітчизни;

- *любов до себе* (піклування та збереження власного життя і ствердження власної індивідуальності, здатності протистояти маніпулюванню чи прагненням якимось чином використовувати себе).

Повага до інших виявляється у прагненні бути порядними в усіх своїх учинках і діях. Глибинний зв'язок поваги до інших й власної гідності втілено у словосполученні «гідний поваги». Кожна людина має власну гідність і саме тому гідна поваги. Без поваги один до одного не може існувати соціум, не складуться ні службові, ні товариські, ні сімейні взаємини. Кожна людина прагне, щоб до неї ставились з повагою. І цьому допомагають правила ввічливості, вироблені людством. Повагою один до одного повинна бути пройнята вся атмосфера сім'ї. Повага до інших – це означає визнавати цінність іншої людини.

Гідність – це інтегральна цінність (надцінність), що охоплює: самоповагу, самооцінку, самоконтроль, самовдосконалення. Власна гідність відображає значущість кожної конкретної людини як моральної особистості, а також визначає свідоме ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку інших і суспільства загалом. Гідність також виражає уявлення про цінність кожного індивіда, який або реалізував себе, або може реалізувати в майбутньому. Гідність функціонує як внутрішня умова діяльнісного ставлення до дійсності, тоді як самоповага виключає бездіяльність.

Відповідальність є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність ні в якому випадку не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом, детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя у соціумі. Суть відповідальності полягає не лише в завданні, яке людина має виконати, не у вчинку, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед у тих діях, які вона могла б здійснити.

Існує чотири основні сфери прояву відповідальної поведінки особистості: 1) у системі «Я-інші»; 2) життєвиявлення та самоствердження «Я» (праця, пізнання, матеріальне життя); 3) інші особи і групи (діти, родичі, сім'я, інші); 4)

функціонування, становлення і саморозвиток «Я». Відповідальність відображає не лише ставлення до інших, а й до себе і характеризує самовідповідальність.

Совість як вияв моральної самосвідомості є важливим інструментом моральної самооцінки індивідом власних учинків. Совість виступає ядром моральної самосвідомості і показником рівня її соціальної моральної зрілості. Водночас, совість – здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки і реалізовувати моральний самоконтроль, вимагати від себе їх виконання і виробляти оцінку, здійснюваних нею вчинків. Совість – це одне з виражень моральної самосвідомості особистості. Отже, совість – це деяка субстанція, здатна апелювати до наших почуттів та емоцій, волі й розуму, спонукаючи нас діяти відповідно до того, що ми вважаємо добрим і правильним.

Толерантність характеризується здібністю ставитися із терпінням до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки оточуючих. Толерантна людина завжди виявляє ціннісне ставлення до людини незалежно від її переконань, віросповідання, національної приналежності. Проявами толерантності є доброзичливість, повага, чуйність, тактовність, делікатність, великодушність, які пов'язані з емпатійністю дитини, її здатністю до співпереживання, співчуття, співраді. Толерантність передбачає гуманне ставлення до людей з різним світоглядом і упереджує будь-які конфлікти між людьми.

Свобода є найважливішою моральною цінністю у житті як особистості, так і нації, без якої ставиться під сумнів саме існування. Особистість позбавлена свободи не має цілей і не бачить перспектив свого подальшого існування. Втрата свободи перетворює людину на засіб або спонукатиме до боротьби за свободу, навіть якщо її ціною буде життя.

Важливо аби свобода дітей була спрямована на розширення їхніх можливостей, відповідальності, здатність приймати рішення, а не на задоволення непомірних або імпульсивних бажань і потреб, що може призвести до свавілля. Осягаючи свободу у процесі свого життя учні прагнуть самореалізації та самоствердження у тій діяльності, яка їм найбільше подобається. У стінах школи діти здобувають важливий досвід свободи вибору, шкільного самоврядування, що не може існувати без відповідальності.

Справедливість наряду з гідністю, свободою є найбільш значущою моральною цінністю виховання і соціалізації особистості, що виступає основною умовою і базовим принципом побудови суспільства, людських стосунків.

Уявлення про справедливість реалізуються через функції: пізнання (оцінка), регуляції (емоційний стан, поведінка), самоставлення (самооцінка і самоєфективність).

Справедливість протистоїть свавіллю, моральній кривді, зазіханням на духовні і моральні цінності. В умовах свавільного використання заохочення і покарання, справедливості не має місця. Несправедливістю є також і зрада.

Рівноправ'я характеризує міжкультурну взаємодію, відносини між

різними народами й етносами на основі визнання їхніх здобутків, прав і свобод. Рівноправ'я покликане зберігати баланс і коректність взаємодії різних представників культур, зважаючи на їхні етнічні, особистісні та загальні інтереси.

Ініціативність виявляється в устійливому прагненні особистості до ініціації, генерації ідей, творчості, самостійності, а також у діяльній активності на досягнення певної мети, її вміннях ставити перед собою нові задачі та втілювати їх без додаткових спонук, знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх здійснення.

Основні конструкти виховного середовища закладу загальної середньої освіти та виховного простору сучасного учня.

Виховне середовище закладу загальної середньої освіти – це середовище безпосереднього і опосередкованого впливу на дитину в закладі освіти у сукупності матеріального та духовного забезпечення освітнього процесу, що утворює сприятливі умови для особистісного і соціального розвитку учнів, розкриття їхніх здібностей, збагачення позитивного досвіду міжособистісної взаємодії, ціннісно-орієнтованої діяльності.

Суб'єкти виховного середовища закладу загальної середньої освіти – педагоги і учні всіх вікових груп.

Виховний простір сучасного учня: мережа закладів загальної середньої освіти всіх форм власності (загальної середньої та позашкільної освіти), сімейне середовище, вуличне середовище, зона дії засобів масової інформації та комунікаційних технологій.

Необхідність формування критичного, креативного і піклувального мислення в учнів

Цільовим мейнстримом (англ. mainstream — основна течія) освіти сьогодення є формування нової людини, що володіє «мисленням вищого порядку», яке має бути *критичним* (особливий спосіб мислення, характерними ознаками якого є здатність оцінювати та аналізувати твердження та факти стосовно будь-якого об'єкта чи явища; робити об'єктивні висновки та приймати обґрунтовані рішення на основі здобуття й опрацювання інформації; здійснення рефлексивних дій (аналітичних, контролювальних, оцінних), *креативним* (прагнути до постійного саморозвитку, генерувати нові ідеї та приймати нестандартні рішення, бути здатним до вибору із численних альтернатив, що пропонує сучасне життя) і *піклувальним* (цілеспрямовано використовувати свій потенціал як для самореалізації в особистісному й професійному плані, так і в інтересах суспільства й держави, тобто враховувати інтереси й потреби оточуючих людей і перебирати на себе відповідальність за свій життєвий вибір і власну життєдіяльність).

В умовах непередбачуваності та інтенсивних соціальних змін, які відбуваються в країні, одним із основних завдань соціальних та освітніх інститутів є розвиток критичного мислення у сучасних дітей та молоді.

Якщо людина володіє навичками критичного мислення, це означає, що вона вміє перемагати сумніви, аналізувати інформацію, протистояти впливам і

маніпуляціям, – тобто володіє необхідними інструментами, щоб зробити власне життя більш осмисленим та успішним.

Основні навички критичного мислення (основні характеристики логіко-аналітичної компетентності):

- гнучкість мислення;
- зосередженість, аналіз та запам'ятовування інформації;
- визначення ключових аспектів, що містяться у явному або прихованому вигляді нової інформації;
- порівняння та спостереження (виявлення рис подібності й відмінностей об'єктів);
- генерування ідей, розробки виважених рішень;
- ефективне комбінування знань;
- формулювання критеріїв оцінювання інформації або ідей, перевірка правильності тверджень;
- терпимість до невизначеності та багато варіативності;
- відкритість для інших ідей, терпимість до інших точок зору, відмінних від власних;
- уміння будувати прогнози, логічність висновків;
- активне сприйняття інформації.

Основні навички креативного мислення:

- уміння експериментувати і використовувати наявні знання у нетрадиційних для них сферах застосування;
- здатність формувати нові паттерни, оперувати складними поняттями;
- гнучкість, оригінальність мислення, уникнення шаблонів у прийнятті рішень;
- орієнтованість не лише на організацію та переробку знань, а на їх створення;
- уміння змінювати структуру зовнішньої інформації та внутрішніх уявлень за допомогою формування аналогій і поєднання концептуальних прогалів;
- орієнтація на переформулювання поставленого завдання;
- пошук нестандартних рішень, нових можливостей; формування гіпотез, їх перевірка і модифікація;
- застосування конкурентно здатних підходів;
- орієнтація на створення нових або удосконалення наявних процесів, продуктів, послуг.

Основні навички піклувального мислення:

- урахування інтересів та почуттів інших людей;
- орієнтація на діалог у спілкуванні;
- орієнтація на самоосвіту, саморозвиток;
- здатність до поповнення та генерації знань;
- уміння оцінювати, наскільки власні дії є корисними для суспільства і держави.

Особистість сучасного педагога

Кожен педагог закладу загальної середньої освіти здійснює виховну діяльність. Педагогічна діяльність потребує особливих якостей від людини, яка обрала педагогічну професію.

Базові якості педагога як суб'єкта і організатора виховного процесу в закладах освіти: професіоналізм, інформативна грамотність, широкий кругозір, педагогічна творчість, відкритість до нового, володіння інтерактивними методами, мобільність, комунікативність, критичне мислення, емоційна врівноваженість, особистісна гнучкість, здатність до самоаналізу та самоконтролю.

Педагогічний працівник своєчасно реагує на виклики часу, глибоко розуміє закономірності становлення та розвитку особистості дитини, не відстає від її уподобань та цінностей, здатний до діалогу та визнає дитину як рівноправного суб'єкта освітнього процесу.

Педагогічний працівник – це носій загальнолюдських культурних цінностей, глибоких і різноманітних знань, високих моральних якостей, патріот своєї держави, займає активну громадянську позицію з урахуванням демократичних засад та принципів.

Педагог визначає вищою цінністю кожную людину, поважає її честь і гідність, права і свободи, зазначені у Конституції України, формує безпечне освітнє середовище, вміє знаходити порозуміння серед здобувачів освітніх послуг та неухильно дотримується принципу рівності.

Успішна педагогічна діяльність, вплив педагога на учня залежить від його авторитету. Чим вищий авторитет педагогічного працівника, тим важливішими будуть для учнів цінності і компетентності, які він передає своїм вихованцям. Педагог спрямовує авторитет своєї професії та свого професійного співтовариства на захист загальнолюдських цінностей та принципів.

Оскільки освіта стосується життя та успіху людини у суспільстві, її фізичного, психічного і духовного здоров'я, – базові якості педагога як суб'єкта і організатора виховного процесу, дотримання ним норм моралі й професійної етики мають особливе значення.

Вікові особливості учнів

Молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо саме тоді закладаються основи особистісного розвитку учнів початкової школи.

Віковими особливостями дітей 1–4-х класів можна вважати: незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість і водночас пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування. Тому узгодження поведінки та усвідомлення моральних явищ життя характеризуються емоційними узагальненнями, аналізом ситуацій та вчинків, які відповідають загальнолюдським етичним цінностям. Розрив між знаннями моральних принципів і відповідною поведінкою – найхарактерніша властивість дитини цього віку. Подальшого розвитку набуватимуть такі моральні почуття:

провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління.

Основними потребами дитини в початкових класах є необхідність: у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товаришкості, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмінь для пізнання довкілля.

Перед вчителем постає важливе завдання: вирізнити мотив вчинку, роз'яснюючи дитині його сутність і правильність у різних типових життєвих ситуаціях, даючи їй можливість емоційного «переживання» разом із практичним застосуванням отриманих знань.

Беручи участь у спільних видах діяльності, учні вчаться будувати свої взаємини з однолітками, входити в колектив ровесників. У них виникає потреба до взаємовимогливості та взаємодопомоги.

На цьому віковому етапі у дитини формується ядро особистості (моральні почуття, цінності, переконання), відбувається набуття досвіду моральної поведінки. Вона вчиться не лише виконувати вимоги колективу, а й бере активну участь у постановці вимог, виборі доручень, справи, яка їй до душі. В учнів виникає ще одне новоутворення – відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становитимуть основу формування її характеру.

Після закінчення першого класу в частини дітей не до кінця сформовані особистісні новоутворення, що є характерними для дошкільнят, а саме:

- недостатнє усвідомлення сприйняття шкільного життя, необхідності впорядкувати та організувати його за певними законами і правилами співжиття;
- недостатнє усвідомлення внутрішньої етичної інстанції, такої як совість (орієнтування лише на зовнішній контроль з боку дорослих, невміння діяти самостійно), що викликає в учнів почуття невпевненості у собі, спричиняє конфлікти у спілкуванні;
- відсутність переваг та продуманих дій над імпульсивними (стримування бажань відбувається лише в разі очікування винагороди чи покарання);
- несформованість адекватної самооцінки.

Вчителеві в другому класі слід продовжувати виховну роботу, спрямовану на корекцію цих недоліків з метою будування специфічних для молодших учнів особистісних новоутворень: довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексію, інтелектуалізацію життя дитини.

У вчинках дітей наприкінці другого року навчання вже проглядається позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні інстанції, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співдіяти з дорослими та однолітками.

Молодший шкільний вік виявляється сприятливим щодо виховання у дитини фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким є здібність цінувати особистість людини.

Головним новоутворенням навчальної діяльності є формування теоретичного мислення дитини, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпеливості та ін.

Формування особистості молодшого учня значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким моральні правила і норми дитина засвоює активно, в процесі діяльності та спілкування з дорослими, однолітками, старшими та молодшими дітьми. Основна функція її полягає в тому, що в ній набувається досвід ставлення дитини до світу, до людей, до самої себе.

Виховання молодших учнів здійснюється у процесі навчально-пізнавальної діяльності як провідної шляхом внесення ціннісних складових у зміст навчальних предметів, відведення належного місця «спільно-взаємодіючій діяльності» як на уроках, так і в позаурочний час; гуманізації взаємин у системах «учитель – учень», «учень – учень»; використання вчителем демократичного стилю спілкування з учнями; створення умов для творчої самореалізації кожної особистості.

Важливим є особистісно орієнтований підхід у вихованні молодших учнів, оскільки для дітей цієї вікової групи характерна особлива сенситивність до морально-етичних впливів, а надто сприйняття норм культурної поведінки, спілкування, мовного етикету, культури взаємовідносин.

Дуже часто внутрішнє самопочуття, емоційний настрій дитини залежить від особистості вчителя початкових класів, оскільки для учнів 1–2-х класів учитель залишається центральною фігурою, арбітром, авторитетом. Лише в 3–4-х класах самооцінка, оцінка однолітків починає переважати оцінку вчителя.

Зовнішнім вираженням позиції дитини є участь її у різноманітних ситуаціях дитячого життя. Вона виявляється залежно від очікувань вчителя і дитини. Діти з невиправданими очікуваннями часто стають агресивними або, навпаки, пригніченими; боязкими або недовірливими, соціально інфантильними або неспокійними. Ці аспекти необхідно враховувати у роботі з дітьми та батьками.

Головне завдання вчителя – навчитись створювати і використовувати у шкільному житті ситуації, в яких знання і дії були б злиті та дозволили б фіксувати динаміку духовно-морального розвитку дитини, суть якого полягає у вмінні дитини самотійно, а іноді за допомогою вчителя, реалізувати свої здібності до практичної діяльності. Вчитель має допомогти дитині розвиватись від елементарних навичок поведінки до більш високого рівня, для якого необхідні самотійність у прийнятті рішень і моральний вибір.

Ефективність різних видів виховання залежить від спрямованості виховного процесу, форм і методів його організації. Пріоритетними для учнів початкових класів є активні методи, що спрямовані на самотійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

Підлітковий вік – складний відповідальний період становлення особистості, в якому формується соціальна спрямованість і моральна свідомість: моральні погляди, судження, оцінки, уявлення про норми поведінки, запозичені у дорослих. Шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки, через оцінку їхньої діяльності дорослими. Наприклад, не одразу підлітки усвідомлюють, що волю загартовує і навчання, що відкрите визнання своїх помилок свідчить про сміливість, що усвідомлення своєї провини – крок до відповідальності. Знання моральних норм та еталонів взаємин розуміють не завжди глибоко, важко сприймають моральний релятивізм, тому оцінки вчинків інших категоричні, безкомпромісні. Моральні переконання ще є нестійкими, проте вони стають специфічними мотивами поведінки. З'являються власні погляди, оцінки, які можуть швидко змінитись, але й протилежну точку зору підліток буде відстоювати так само пристрасно, як й іншу.

Важливі зміни відбуваються у мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку друзів. З'являється орієнтація на майбутнє: мрії, ідеали, перспективні плани, віддалена мета. Проте для підлітка характерна й відмова від поставленої мети всупереч її об'єктивній значущості, бо воля ще слабка. Підлітки частіше діють за найбільш сильним мотивом, власною ж поведінкою вони ще не володіють, і самі визнають відсутність у себе вольових якостей.

Завданням педагогів є розвиток у підлітків вольової поведінки, використовуючи для цього емоційно привабливі цілі, підтримуючи їх наміри й уявлення про можливість досягти власного рівня домагань. У підлітків у вольовому акті ще слабо представлена виконавська частина. Очіма підлітків основною причиною їх неуспішності у школі є лінощі. Практика свідчить, що не менше значення має забезпечення пізнавальної мотивації, розвиток інтересів. Для підлітків є характерною легкість виникнення переживань, емоційної напруги, їм важко стримувати свої радість, горе, образи, гнів. Їхні емоції відрізняються ригідністю – інертністю, негнучкістю, навіть тенденцією до самопідтримування. Підлітки «купаються» у власному горі чи в почутті провини. Вони відчують задоволення від будь-яких переживань, відчують потребу в сильних емоційних насиченнях. Суперечливі прагнення, які виникають досить часто, ще більше підсилюють загальний емоційний фон, що призводить до виникнення стану афекту. Афективний стан може бути досить тривалим і виникати з незначного приводу. Треба вчити підлітків володіти своїми емоціями, усвідомлювати їх, говорити про них, виявляти у культурних формах.

Відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе, особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість «Я», що глибоко та гостро переживається. Найбільший сплеск рефлексивності в учнів 7–8-х класів.

Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, вже в 6 класі з'являються діти, які вважають себе нездібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не є стійкою, тому підліток легко піддається навіюванню, таким формам соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи «Я», які створює у своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне «Я» (уявлення про свою зовнішність), психічне «Я» (про риси характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого «Я» залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім'ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші – фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спортивних видах діяльності. Образ «Я» ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом «Я» пов'язана самооцінка. Для підлітка важливо знати не тільки, який він є, але й наскільки значущими є його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійно відбувається порівняння: «Я такий, як усі» або «я не такий, як усі». В ідеалі самооцінка повинна складатися з порівняння самого себе сьогоднішнього з самим же собою, але учорашнім: «Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати) завтра?». Це складно, проте ефективно. Самооцінка має загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, успіхи дещо занижують. Але за заниженою самооцінкою може ховатись високий рівень домагань, на основі чого розвивається феномен «дискомфорт успіху». Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх однолітків, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає за умови завищених вимог з боку батьків, або песимістичних уявлень про можливості свого сина чи доньки. У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогнозуються. Такий «афект неадекватності» вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватись із здатністю диференційовано оцінювати свої досягнення і водночас бачити недоліки та перспективи покращення результатів за рахунок усунення недоліків.

Підлітки адекватно оцінюють товаришів, але завищують свою самооцінку. Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей повинно залишатися незмінним, а недоліки – сприйматись як тимчасові, які можна усунути.

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального «Я» виникає і «Я-ідеальне». Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді «Я-реальне» буде дуже відрізнятися від «Я-ідеального». Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці це виявиться в образливості, впертості, навіть агресивності. Якщо

«Я-ідеальне» сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі підлітки (3%) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є показником високої зрілості особистості, що з'явиться пізніше. В учнів основної школи виникає потреба в життєвому самовизначенні (закінчується 9 клас), спрямованості на майбутнє, визначенні свого життєвого шляху, майбутньої професії. Ця потреба конкретизується в новій соціальній позиції, яка розгортається на наступному віковому етапі.

Старший шкільний вік (юнацтво), що охоплює період розвитку дитини від 15 до 18 років, у віковій психології прийнято вважати старшим підлітковим віком. Одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. У цьому віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласника є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними.

Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння творити власну долю, активно відповідально та ефективно реалізувати громадянські права й обов'язки.

Разом з розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним. Старшокласники вже вільно користуються комп'ютером, інтернетом, енциклопедичними словниками, аналізують і зіставляють інформацію з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливість, уміння аналізувати поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають зрілішими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема – до самостійних видів навчальної роботи.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як: багатство словникового запасу, уміння розвивати допитливість, організувати сприйняття інформації та визначати нові ідеї, володіти достатнім обсягом інформації, застосовувати засвоєний матеріал за нових умов, критично мислити, розв'язувати складні проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності зв'язків, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізняти незначні

відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки.

Під час навчання у цей період виникають нові мотиви професійного та життєвого самовизначення. Старшокласники, визначаючи систему цінностей, керуються планом свого індивідуального розвитку та соціальною значимістю життєвих цілей.

Пріоритети у вихованні компетентної особистості

Визначаються відповідно до актуальних завдань і перспектив розвитку українського суспільства, позитивної соціалізації особистості та з урахуванням вікових можливостей учнів і специфіки організації виховного процесу в закладі освіти; пов'язуються з реалізацією прав і обов'язків учасників виховного процесу як активних членів громадянського суспільства.

Стосовно виховного процесу, за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, ми розуміємо компетентність як готовність і здатність особистості чинити морально на основі цінностей, світоглядних орієнтирів, етикету: усвідомлювати необхідність моральної поведінки, розуміти причинно-наслідкові зв'язки своїх дій, уміти обґрунтовувати і цивілізовано відстоювати свою позицію, приймати зважені моральні рішення, виявляти відповідальність, брати на себе обов'язки та протистояти аморальним впливам.

Компетентнісний потенціал забезпечує можливість усебічного розвитку особистості дитини на основі ключових компетентностей (див. подану нижче таблицю).

Компетентнісний потенціал виховання		
№ п/п	Ключова компетентність	Ціннісні ставлення та практичні здатності
1	Спілкування державною (і рідною мовою у разі відмінності) мовами	<i>Ціннісне ставлення:</i> – усвідомлення ролі рідної (державної) мови як механізму національної і етнічної самоідентифікації, збереження світового мовного різноманіття, способу збереження культурних традицій і стратегій, аудіо- та візуалізацію культурного різноманіття свого народу; - любов до української мови; – усвідомлення ролі української мови в особистому житті, а також у житті нації і держави; – спілкування українською мовою у школі та поза школою <i>Практична здатність:</i> – розуміти українську мову; – послуговуватися державною мовою в різноманітних життєвих ситуаціях та дотримуватися мовного етикету; – застосовувати різноманітні комунікативні стратегії залежно від мети спілкування; – формулювати чітко думки, дискутувати, наводити аргументи, відстоювати власну думку;

		– уміти правильно використовувати термінологічний апарат, спілкуватися в процесі початково-пізнавальної діяльності; – розв'язувати конфлікти за допомогою спілкування; – популяризувати ідеї гуманізму, добра та краси; – протистояти засміченості мови, лайливим словам
2	Спілкування іноземними мовами	<i>Ціннісне ставлення:</i> - усвідомлення ролі іноземної мови як механізму глобалізації, як запоруки зручності самореалізації в умовах закордоння; – ціннісне ставлення до культурних надбань різних народів, соціальної рівності; – позитивне сприйняття інакшості та інтерес до культурних відмінностей; – толерантне ставлення до представників різних народів і культур; – запобігання проявам ксенофобії, нетерпимості і расизму <i>Практична здатність:</i> – готовність прийняти представників інших культур такими, якими вони є; – знати і за потреби спілкуватися мовами інших народів; – володіти навичками міжкультурної взаємодії; – запобігати міжетнічним і міжкультурним конфліктам; – уміти розв'язувати конфліктні ситуації та знаходити компроміси
3	Математична компетентність	<i>Ціннісне ставлення:</i> – усвідомлення важливості математичного мислення та математичних знань у життєдіяльності людини; – розуміння цілісної картини світу, закономірності розвитку суспільства, людських відносин, небезпек у застосуванні маніпулятивних технологій; – дотримування логіки і послідовності у мисленні та діях; – протистояння маніпулятивним впливам <i>Практична здатність:</i> – розвивати критичне мислення; – аналізувати, систематизувати і сентизувати інформацію; – установлювати причинно-наслідкові зв'язки; – виокремлювати головні та другорядні цілі, ризики поведінки, ризиковані життєві ситуації й обирати шляхи їх вирішення
4	Компетентності у природничих науках і технологіях	<i>Ціннісне ставлення:</i> – розширення і поглиблення знань про предметний світ, сферу людських відносин та про себе; – критичне оцінювання результатів людської діяльності у природному середовищі <i>Практична здатність:</i> – готовність до саморозвитку і опанування сучасними технологіями; – використовувати сучасні технології у своїй діяльності; – брати участь у дослідній і проектній діяльності
5	Інформаційно-цифрова компетентність	<i>Ціннісне ставлення:</i>

		– здійснення пошукової діяльності та виконання задач за алгоритмом; – уміння працювати з різними Інтернет-ресурсами; – розпізнавання достовірних і недостовірних джерел інформації; – протистояння Інтернет-агресії, Інтернет-булінгу тощо <i>Практична здатність:</i> – уміти використовувати різні способи пошуку корисної інформації в довідникових джерелах (зокрема, за допомогою інформаційно-комунікативних технологій), критично мислити в процесі збору та обробки інформації; – дотримуватися етикету; – критично відбрати Інтернет інформацію; – дотримуватися правил безпеки в Інтернет мережі та здатність протистояти інтернет-ризикам та маніпулятивним технологіям у ЗМІ та рекламі, соціальних мережах, комп'ютерних іграх
6	Уміння вчитися впродовж життя	<i>Ціннісне ставлення:</i> – визначення мети та цілі власного життя і діяльності, планування й організація життя; – визначення близьких, середніх і далеких перспектив, розроблення стратегії життя; – уміння працювати самостійно і в команді; – користування різними джерелами інформації; – розширення знаннєвої та емоційної сфери, власні уявлення про життя; – застосовування різних поведінкових і комунікативних стратегій відповідно до мети діяльності та конкретної ситуації <i>Практична здатність:</i> – уміти моделювати власний освітній розвиток, аналізувати, контролювати, корегувати й оцінювати результати освітньої діяльності; – прагнути оволодівати новими знаннями та навичками; – готовність удосконалювати свої моральні, морально-вольві якості та навички поведінки впродовж життя; – розуміти необхідності роботи над собою
7	Ініціативність і підприємливість	<i>Ціннісне ставлення:</i> – аналізування життєвих ситуацій; – презентування власної ідеї та ініціативи; – формулювання власних пропозицій, рішень; – виявлення лідерських якостей; – усвідомлення ціннісного змісту грошей, праці і рівності прав людей, праці батьків; – засудження споживацького способу життя та трудової експлуатації дітей <i>Практична здатність:</i> – готовність брати відповідальність за себе та інших; – розвивати моральні якості для успішної професійної кар'єри;

		– брати участь у шкільних заходах, волонтерській діяльності, у трудових десантах і благодійних акціях
8	Соціальна та громадянська компетентності	<i>Ціннісне ставлення:</i> – усвідомлення змісту понять «громадянин», «патріотизм», «військово-патріотичне виховання», «готовність до захисту Вітчизни» як важливих складників життєдіяльності людини; – усвідомлення конституційного обов'язку щодо громадянських прав та захисту суверенітету і територіальної цілісності України; – бажання брати участь у різних формах позакласної та позашкільної роботи військово-патріотичного спрямування; – участь у шкільному самоврядуванні і в дитячих громадських об'єднаннях <i>Практична здатність:</i> – володіти навичками допомоги, самопомоги, захисту та виживати в складних умовах; – готовність захищати Батьківщину; – дотримуватися конституційних норм, повага до державних символів, законів України; – гуманно ставитися до інших людей, бути здатним до альтруїзму, співчуваття, емпатії; – цінувати і поважати свободу інших, право на вибір та власну думку; – поважати гідність кожної людини
9	Обізнаність та самовираження у сфері культури	<i>Ціннісне ставлення:</i> – ідентифікація себе як представника певної культури; – визначення ролі і місця української культури в загальноєвропейському і світовому контекстах; – використання культурного досвіду в життєвих ситуаціях; – долучення до творчості, висловлюючи власні ідеї, спираючись на досвід і почуття та використовуючи відповідні зображувально-виражальні засоби <i>Практична здатність:</i> – поцінювати культурні здобутки людства та інтерес до них; – бути відкритим до культурного діалогу; – потреба у творчій діяльності, яка би відповідала здібностям і нахилам
10	Екологічна грамотність і здорове життя	<i>Ціннісне ставлення:</i> – усвідомлення природи, як джерела свідомості і духовності; – усвідомлення людини як частини і результату еволюції природи; – усвідомлення діяльності людини й її потреб як чинника руйнування довкілля; – формування ставлення до природи, як універсальної цінності; – визнання за об'єктами природи права на існування незалежно від привнесеної користі; – усвідомлення значущості здорового способу життя, фізичної підготовки та фізичного розвитку для повноцінного життя людини <i>Практична здатність:</i>

		– уміти виокремлювати екологічний контекст будь-якого виду діяльності; – формувати практичні навички екологічно безпечної поведінки (вміти обирати діяльність, що наносить найменшої шкоди природі); – уміти застосовувати позитивні надбання народних традицій та етнічної культури у ставленні до природи й побутовій діяльності.
--	--	---

Основні форми і методи організації виховного процесу

Основні *форми і методи* виховної роботи з молодшими учнями: тематичні виховні години, дискусії та диспути з актуальних для учнів питань і проблем; тренінги і міні-тренінги з використанням інтерактивних методів роботи; тренінг групової взаємодії, театральна діяльність (аматорський, ляльковий, пальчиковий, тіньовий театр), ігрова діяльність (ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, гра-бесіда, гра-мандрівка, ігрова вправа), інсценування, екскурсія, колажі, колективне творче панно, етична бесіда, тематичний зошит, ранок, свято, усний журнал, колективні творчі справи, оформлення альбому, on-line подорож, конкурси, школа ввічливості, демонстрація, презентація, розповідь, моделювання, вікторина, виставка малюнків, виставка-ярмарок, добродійна акція, хвилини з мистецтвом, година спостереження, година милування, спортивні змагання, козацькі забави, ведення літопису класного колективу, веселі старту, естафети, догляд за рослинами і тваринами інші види педагогічної анімації, гуртки дитячої творчості.

Основні *форми і методи* виховної роботи з дітьми підліткового віку: тренінги і міні-тренінги, виховні години, класні збори, лекція, зустрічі, фестивалі, вечори, змагання (квести, ярмарок солідарності, конкурси, конкурс-ярмарок, вікторина, виставка-конкурс, турнір, веселі старту та естафети, конкурс-інсценізація) ігрова діяльність (гра-експрес, рольова гра, інтелектуальна гра, колективне ігрове спілкування, пошукова гра), брейн-ринги, брейн-сторми, наративні методи (розповідь (оповідка), бесіди, диспути), метод «моральних дилем», кластерний метод (складання красвордів, схем, таблиць, діаграм), метод тестування, метод «П'ять «чому»?», метод «Що буде, якщо...», метод різнонаукового бачення, прийом «Лінія цінностей», колективні творчі справи (КТС) (раптівка, жива газета, випуск газети, свято-презентація, усний журнал та інше), проектна діяльність, школа етикету, ведення літопису класного колективу, фестиваль, похід, спартакіада, колаж, акція (милосердя, благодійна, екологічна та інші), екологічна стежка, художня галерея, виставка творчих робіт, трудовий десант, родинне свято тощо.

Основні *форми і методи* виховної роботи зі старшокласниками: тренінги, майстер-класи, презентації, проектна діяльність, тематичні виховні години, шкільний театр, інші види педагогічної анімації.

Основні *методи*: інтерактивні (рольові ігри, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», вправи (усні, письмові, графічні), вправляння, метод аналізу соціальних ситуацій, кейс-стаді, створення ситуацій успіху, діалог, методика колективних творчих справ, SWOT-аналіз, наративні методи (етичні та

сократівські бесіди, дискусії, диспути); кластерний метод (складання красвордів, схем, таблиць, діаграм); рефлексивні (рефлексивно-експліцитний метод), метод «Open space», метод «Світове кафе», консультування, моделювання, добродійні акції, учнівські добродійні проекти, раптівки (флешмоби), форуми, скайп-конференції, онлайн-спілкування, перформанси, майстер-класи та інше.

Форми і методи роботи можуть творчо доповнюватись і наповнюватись змістом, актуальним до потреб вікового і морально-духовного розвитку дитини, з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Основні форми організації виховного процесу

Клас	Форми, методи і прийоми виховної роботи
1–4 класи	- Виховні години: «Хто я і яким я хочу бути», «Вчимося ввічливості», «Я і мої друзі», «Я і мій клас», «Як поводитися у школі, вдома, на вулиці», «Чи важко бути охайним?», «Правила здоров'я», «Допомагаємо старшим», «Абетка пішохода», «Чи знаєш ти чарівні слова», «Чи вміємо ми цінувати час?», «Берегти природу», «Як ставитися до молодших братиків і сестричок», «У бібліотеці», «Коли твій друг захворів», «Телефонний дзвінок», «Піклуємося про пташок», «Хочу, можу треба», «Чи потрібно вибачатися?», «Коли ти дома один», «В гостях і дома», «Обіцянки і слова», «Безпечна дорога до школи», «маміні помічники і помічниця», «Гартуємо характер», «Мій улюблений літературний герой», «Про що нам підказує совість», «Наші слова та вчинки», «Як стати кращим», «Не будьмо байдужими», «Які продукти корисні», «Я маю власну думку», «Добротою себе перевіряю» - Бесіди: «Символи держави: прапор, герб, гімн України»; «Поговоримо про дружбу», «Моя країна – Україна» - Курси за вибором: «Уроки для сталого розвитку. Школа друзів планети», «Я і енергія» - Ігри: «Мікропохід», «Павутинка», «Хто я?», «Ведення літопису нашого класу», «Я в команді» - Музично-казкова гра «Музика в українських народних казках» - Сторітеллінг: короткі оповідання для навчання і виховання - Міні-тренінг на розвиток уваги «Різноманітний світ» - Усний журнал «Герої Крут – для нащадків вірець» - Гра на групову взаємодію «Місток дружби» - Родинне свято «Сім «Я»» - Етична гра «Будь ласка» - Вправи: «Оціни свою уважність», «Слухати і чути» - Метод незакінчених речень: «Пізнай самого себе» - Інтерактивна гра «Постав оцінку художнику» - Ігрові завдання: «Телеграма», «Симпатичні істоти», «Я-Земля»

	● Рольова гра «Розподіл сердець» ● Метод «Що буде, якщо...» ● Метод незакінчених речень «Поговоримо про дружбу» ● Інтерактивна година спілкування «Школа етикету» ● Прийоми: «Капелюх Фоми Невіруючого», «Змагання рядів (груп)», «Хто скаже останнім?», «М'яч із словами», «Пустий стілець», «Читання з зупинками», «Вірні – невірні твердження», «Прогнозування по фотографії», «Поясни слово», «Читання з зупинками», «Чи вірите ви ...», «Учитель радиться з класом» ● Літературне свято «Мова моя калинова» ● Зустріч із захисниками «Роль війська у відстоюванні незалежності та територіальної цілісності України» ● Екологічні проекти: «Зелений пакет для дітей», «Чорноморська скринька» ● Ігри-подорожі: «Природні дива України», «Маленькі українці подорожують країнами ЄС», «Котигорошко»
5–6 класи	● Виховні години: «Що підказує твоє серце», «Бути милосердним», «Люби Батьківщину, як сонце люби...», «Герої завжди поміж нас», «У чому полягає шляхетність», «Заздрісник сам собі ворог», «Світ наших захоплень», «Кожна людина унікальна», «Подарувати крихітку душі», «Мистецтво спілкування: коли яке слово мовити?», «Як жити в мирі з людьми», «Особистість і колектив», «Пізнай себе – пізнаєш світ», «Посієш звичку – пожнеш характер», «Чи вмієш ти контролювати себе», «День народження. Як дарувати та приймати подарунки», «Твої права і обов'язки вдома і в школі», «Уміти сказати «Ні»», «Білі ворони», «Шкідливі звички», «У кожного є своє покликання» ● Етичні бесіди: «Погляд в минуле», «Ми діти твої, Україно», «Ставлення людини до людини», «Добро і Зло», «Моя сім'я», «Це потрібно не мертвим, це потрібно живим...», «Мій етикет», «Праця і життя людини», «Тепло моїх долонь, і розуму, і серця, я Україні милій віддаю» ● Літературно-музична композиція «Україно, соборна державо, сонценосна колиско моя...» ● Демонстрації-модельювання: «Скільки води на Землі», «Скільки родючих ґрунтів на Землі (Яблуко)» ● Ігрові завдання: «Мій собака сказав би про мене»; «Ресурси», «Телеграма», «Симпатичні істоти», «Я-Земля» «Підбери пару», «Друга роль» ● Тренінгове заняття на командоутворення «Порятунок ведмедя» ● Ігри: пантоміма «Закони екології», «Казино», «Що-де-коли», «Зникле житло», «Ресурси», «Хто я?», «Екомаркування», ігри-метаморфози «Пікнік», «Кухня» ● Прогулянка «Екодослідники»; ● Дискусія «Поводження з безпритульними тваринами»; ● Ділова гра «Робота над проектом», «Колективна творча справа» ● Рольова гра «Корабельна рада», рольова гра на командну взаємодію «Острів»

	• Мозкова атака «Що заважає людям бути відповідальними» • Міні-тренінг «Уміння працювати в команді, або як «Я» перетворити на «Ми»» • Літературно-музичне свято «Тарас Шевченко – мовами національних меншин» • Метод незакінчених речень «Праця в житті людини» • Прийоми: «Логічне дерево», «Лінія цінностей», «Написання анотацій і рецензій», «Текст на одну букву» • Військово-патріотична спортивна гра «Сокіл» («Джура»)
7–9 класи	• Виховні години: «Життя – твій шанс, цінуй його», «Чи завжди веселі наші жарти?», «Коли потрібна наша тактовність», «Як не спізнюватися і не забувати», «Мова – то серце народу», «Цінуємо твій подвиг, солдате», «Чи важко бути доброчинцем», «Мистецтво дискусії», «Природа, то храм», «Вчимося поважати інших», «У згоді з собою», «Моральні рішення», «Культура гідності», «На шляху до себе», «Життєві плани», «Відкриваємо нові грані і смисли буття», «Як ставитися до поразок і невдач», «Секрети життєвого успіху», «Відкрий для себе самого себе», «Мої цінності», «Подивитися на себе уважно», «Пізнай самого себе», «Що означає бути Людиною», «Поговоримо про дружбу», «Правильно оцінюючи себе ми здатні вплинути на своє майбутнє», «Мій моральний вибір», «Моральні принципи і правила життя», «Я», «Мрії стають реальністю для тих, хто вміє працювати», «Культура емоцій і почуттів», «Ризики і виклики сучасної молоді», «Бути собою», «Репутація і честь», «Батьки і діти», «У згоді з самим собою», «Як стати щасливим?» • Курси за вибором: «Екологія в побуті», «Культура екологічної поведінки», «Мій екологічний вибір», «Сучасні екологічні проблеми», «Уроки для сталого розвитку» • Етичні бесіди: «Моральні цінності», «Що таке справжня дружба?», «Чи відповідальна ти людина», «Учіться любити», «Етика і мораль», «Чому я заслуговую на повагу», «На шляху до Європи», «Шлях до себе», «Вчимося володіти собою», «Мій етикет», «Праця і життя людини» • Диспути: «Чи можна змінити характер людини?», «Совість і обов'язок», «Емоції і характер, в чому їх взаємозв'язок?», «Права дитини», «Чи праві ті, хто говорить: «У нас багато друзів» • Моральні дилеми • Ігри: «Павутинка», пантоміма «Закони екології», «Казино», «Що-де-коли», «Зникле житло», «Що ми знаємо про пустелі», «Ресурси», «Екомаркування», «Хто я?», ігри-метаморфози «Танкер», «Пікнік», «Кухня», мотиваційна гра «Не нашкодь» («Війна»), «Людина, хто вона?», «Емоція, відлита в бронзі» • Ігрові завдання: «Мій собака сказав би про мене», «Телеграма», «Симпатичні істоти», «Я-Земля», «Підбери пару», «Друга роль» • Метод тестування: «Чи вольова ти людина?», «Який я насправді» • Літературне свято «Бухенвальдський набат» • Вправа «Купуємо побутові хімікати»

	• Дискусії: «Поводження з безпритульними тваринами», «Поводження з безпритульними тваринами», «Тварина та вчинок» • Самоаналіз «Місце на Землі» • Мозкова атака «Перешкоди на шляху до відповідальної поведінки» • Метод тестування: «Самоповага», «Чи є Ви капітаном власного життя?» • Вправи: «Складаємо кластер», «Купуємо побутові хімікати», «Мій портрет у променях сонця», «Почуття», «Емоції», «Купуємо побутові хімікати», «Виховання волі» • Квест «Я люблю Україну» • Управління гнівом. Тренінгове заняття для подолання агресивних виявів поведінки • Метод Едварда де Боно «Метод шести капелюхів» • Метод різнонаукового бачення • Міні-тренінги: «Вчимося відповідати за свої дії і доводити справу до кінця», «Як показати дорослим, що ти виріс. 7 ознак дорослої людини», «Що таке критичне мислення і навіщо воно потрібне», «Як розвинути приховані ресурси», «Ти і твоя самооцінка», «Умій казати «ні»», «Пізнай себе та інших людей», «Мистецтво запитань. Запитання як інструмент розвитку критичного мислення», «Позитивне ставлення до себе, як себе полюбити» • Година національної пам'яті «Голокост – лихо століття» • Рольова гра на напрацювання стратегії самопідтримки «Дерево, яке впало» • Прийом «Переконуючий лист» • Етика в школі. Тренінгове заняття з етичних взаємин в колективі, • Метод Case-study (аналіз конкретних ситуацій) • Проект «Як протистояти антигуманним викликам сьогодення: уміння і навички, які стануть у нагоді сучасним підліткам» • Круглий стіл «11 причин, чому ми не повинні здаватися» • Літературна композиція «Через Крути у майбуття» • Акція «Парасольки миру» • Демонстрації – моделювання «Поширення радіації» • Ігрові завдання «Телеграма», «Я-Земля» • Раптівка (флешмоб) «Добро крокує по планеті» • Оформлення інформаційного стенду «День Злуки – день єднання» • Фестиваль дитячої творчості «Сонячні барви» • Військово-патріотична спортивна гра «Сокіл» («Джура»)
10–12 класи	• Виховні години: «У чому щастя і як його знайти», «Доля і покликання», «Людина між добром і злом», «Дружби дні золоті», «Наші взірці і ідеали», «Розв'язуємо конфлікти», «Я там, де правда», «Секрети лідерства», «Створити себе», «Ставлення людини до людини», «Любов'ю дорожити у житті», «Я і ми», «Імідж молоді людини і культура поведінка», «Моя громадянська позиція», «Гнів і агресивність», «Захистити себе від насильства», «Шануймо наших учителів», «Відкрити душу для краси», «Подивись на себе уважно», «Турбота і піклування у родині», «Життєві цілі і засоби», «Як протистояти маніпуляціям свідомістю», «Переваги і ризики

	Інтернету», «Протистояти аморальним впливам», «Бути толерантним», «Ми нащадки славного роду», «Твоя життєва стежина», «Щире слово, добре діло душу й серце обіграло», «Свобода і відповідальність», «Я і мій характер», «Мої цінності» • Сократівські бесіди: «Як ми ставимося до хворих на СНІД», «Бренд чи індивідуальність», «Мистецтво бачити правду», «Ми – жителі планети Земля. Ми – рівні», «Служба в Збройних Силах України та захист Батьківщини – конституційний обов'язок кожного громадянина України», «Права дитини», «Ставлення людини до людини», «Добро і Зло», «Як протистояти маніпуляції», «Подивись на себе уважно», «Моє спілкування з людьми», «Поговоримо про дружбу», «Мій етикет») • Диспути: «Імідж та репутація», «Що таке справжня дружба?», «Справжній колектив. Який він?», «Чи варто завжди дотримуватися букви закону», «Чи можна змінити характер людини?», «Совість і обов'язок», «Емоції і характер, в чому їх взаємозв'язок?» • Моральні дилеми • Інтегровані курси: «Сучасні екологічні проблеми», «Екологічні проблеми урбанізованого середовища» • Зустрічі із військовослужбовцями «Маю честь Вітчизну захищати», «Роль війська у відстоюванні ідеалів свободи та державності України» • Брейн-ринг «Свобода для чи від?» • Колективна творча справа «Культура демократії в школі» • Ділова гра на формування комунікативної компетенції «Деспот», • Рольова гра на розвиток комунікативної компетенції «Бесіда з директором» • Музично-літературна композиція «З Україною в серці» • Міні-тренінги: «Управління часом», «Ти і твоя самооцінка», «Чому я заслуговую на повагу», «Формуємо себе», «Самовиховання», «Пізнай себе та інших людей», «Чи вмієш ти прощати?», «Як працювати з інформацією», «Уроки самопрезентації», «Ти і твоя самооцінка», «Формуємо себе», «Мистецтво спілкування», «Долаємо конфлікти», «Естафета командної взаємодії», «Вчимося поважати себе», «Долаємо конфлікти» • Метод «Open space» • Метод «Світове кафе» • Рефлексивно-експліцитний метод • Благодійна акція «Ангели поруч» • Круглий стіл «Роль партизанського руху в часи Другої світової війни» • Комунікативні бар'єри. Тренінгове заняття на налагодження каналів інформації та подолання комунікативних бар'єрів, • Тренінг «Особистісного зростання» • Тренінгове заняття на створення позитивної комфортної атмосфери в колективі • Інтерактивна лекція «Мистецтво публічного виступу: як говорити, щоб тебе почули» • Ділова гра на розвиток умінь аналізувати конфлікт «Скарга» • Ділова гра «Вибори директора школи»
--	--

	• Ділова гра «Стратегії і тактики переговорів» • Ігри «Емоція, відлита в бронзі», «О, щасливчик» • Метод «П'ять «чому»?» • Квест «Патріот України» • Круглий стіл «Що таке соціальна ініціативність» • Проекти: «Найважливіші функції Української держави», «Людина людині», «Україна без ВІЛ/СНІДу», «Проблеми природи нашого краю», «Людина як найвища цінність», «Розвиток та становлення гуманізму в Україні», «Як протистояти антигуманним викликам сьогодення: уміння і навички, які стануть у нагоді сучасній молодій людині» • Акція графіті «Крокуємо до Європи» • Військово-патріотичні спортивні ігри «Хортинг-Патріот» та «Сокіл» («Джура»)
--	--

Рекомендована література:

1. Бех, І. Д., Журба, К. О., Киричок, В. А., Чорна, К. І., Назаренко Г. А., & Шкільна, І. М. (2011). *Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін*. (Навчально-методичний посібник). Київ, Педагогічна думка.
2. Бех, І. Д. (2014). Виховний процес в досягнутих глибинах. *Шкільний світ : Спецвипуск «Виховний процес в досягнутих глибинах»*, 5 (685), 4–41.
3. Бех, І. Д. (2014.). Групові феномени у колекційному контексті. *Рідна школа*, 8-9 (1016-1017), 3–8.
4. Бех, І. Д. (2014). Колізії суб'єкт-суб'єктної взаємодії. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, (Кн. 1)*, 18, 6–14.
5. Бех, І. Д. (2014). Виховні приписи у становленні особистості. *Початкова школа*, 7, 1–2.
6. Бех, І. Д. (2014). Виховні приписи у становленні особистості. *Початкова школа*, 5, 3–5.
7. Бех, І. Д. (2014). У світі суб'єкт-суб'єктної взаємодії. *Я-концепція академіка Неллі Ничкало у вимірі професійного розвитку особистості*. Київ: Національна академія педагогічних наук України; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, 25–31.
8. Бех, І. Д. (2014). Феномен одухотворення навчального змісту як виховний засіб. *Педагогіка і психологія*, 2, 47–51.
9. Бех, І. Д. (2014). Гуманістична модель виховання. *Методист*, 6 (30), 60–66.
10. Бех, І. Д. (2014). Інноваційна виховна технологія: сутнісні положення і шляхи реалізації. *Педагогіка і психологія*, 1, 12–17.
11. Бех, І. Д., Зверєва, І. Д., Петрович, Ж. В., Єжова, О. О., Кириченко, В. І., Воронцова, Т., & Пономаренко, М. (2014). Концепція Школи, дружньої дитини. *Методист*, 2 (26), 23–32.
12. Бех, І. Д., & Чорна, К. І. (2014). *Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (програмно-виховний контекст)*. Київ: Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання.
13. Бех, І. Д., & Чорна, К. І. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Київ: Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання.
14. Бех, І. Д. (2016). Володарювання над собою. Акценти виховної гуманістичної парадигми. *Методист*, 5 (53), 26–33.
15. Бех, І. Д. (2016). Духовність як орієнтир до виховної дії. *Методист*, 2 (50), 54–62.
16. Бех, І. Д. (2016). Інтерв'ю «Зараз із національно-патріотичного виховання інтенсив пішов по всій Україні». *Директор школи. Шкільний світ*, 8 (116), 12–19.
17. Бех, І. Д. (2016). Концепція «Я-центрованого» духовно-розвивального виховання: парадигмальні ознаки. *Методист*, 7 (5), 64–70.
18. Бех, І. Д. (2016). Педагогічна наука у контексті експериментально-виховних стратегій. *Рідна школа*, 2–3 (1034–1035), 15–20.
19. Бех, І. Д. (2017). Грані духовного зростання особистості. *Початкова школа*, 1, 3–7.

20. Бех, І. Д. (2017). Грані духовного зростання особистості. *Початкова школа*, 2, 1–5.
21. Бех, І. Д. (2017). Сучасне виховання ґрунтується на філософії людиноцентризму. *Освіта України*, 38 (1538), 12.
22. Бех, І. Д. (2017). Філософія для дітей Василя Сухомлинського : моральні настанови. *Всеукраїнська газета «Справи сімейні»*, 10 (247), 22–23.
23. Бех, І. Д. (2017). Для дітей – про великі проблеми людини. *Освіта (Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик)*, 42-43 (5788-5789), 4.
24. Бех, І. Д., & Журба, К. О. (2017). Концепція формування в підлітків національно-культурної ідентичності, *Гірська школа українських Карпат*, 16, 25–35.
25. Бех, І. Д. (2017). Цінність як геном духовного універсалу особистості. *Методист*, 2 (62), 58–62.
26. Бех, І. Д. (2016). Висока педагогіка почуттів: громадянськість особистості у смисло-ціннісній інтерпретації В.Сухомлинського. *Освіта*, 38-39 (5732-5733), 3.
27. Бех, І. Д. (2016). Виховуємо патріотизм як почуття і цінність. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 6, 4–8.
28. Бех, І. Д. (2016). Інтерв'ю «Якби наш етнос мав такі єдині цінності, як патріотизм, толерантність, територія України не ділилася на Схід-Захід». *Директор школи. Шкільний світ*, 7 (115), 32–36.
29. Бех, І. Д. (2016). Інтерв'ю Патріотизм має бути дієвим. Сучасний підхід до патріотичного виховання. *Дошкільне виховання*, 8, 2–3.
30. Бех, І. Д. (2018). Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Початкова школа*, №1, 5–10.
31. Бех, І. Д. (2017). Тренінг з патріотичного виховання дітей. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 7-8 (62-63), 61–65. (Серії: «Педагогіка» та «Психологія»).
32. Бех, І. Д., Чорна, К. І., Журба, К. О., Киричок, В. А., Шкільна, І. М., & Коновець, С. В. (2016). Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. (Монографія). Харків: «Друкарня Мадрид». (<http://lib.iitta.gov.ua/704955/>)
33. Бех, І. Д., Журба, К. О., & Шкільна, І. М. (2017). Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження). (Науково-методичний посібник). Черкаси: ЧОППОП. (<http://lib.iitta.gov.ua/709856/>)
34. Бех, І. Д. (2018). *Особистість на шляху до духовних цінностей*. (Монографія). Київ-Чернівці: «Букрек».
35. Журба, К. О. (2014). *Виховання культури гідності молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи*. (Методичні рекомендації). Кіровоград: Імекс-ЛТД. <http://lib.iitta.gov.ua/8829/>
36. Журба, К. О. (2016). Діагностика осмисленості життя учнями основної і старшої школи у процесі виховання смисложиттєвих цінностей. *Гірська школа Українських Карпат*, 15, 113–118
37. Журба, К. О. (2016). Дужий той, хто самого себе перемогти може. Година спілкування. 6-7-мі класи. *Шкільний світ*, 5 (733), 26-30.
38. Журба, К. О., Коновець, С. В., & Шкільна, І. М. (2016). *Особистісно орієнтована методика виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості*. (Методичні рекомендації). Харків: «Друкарня Мадрид». (<http://lib.iitta.gov.ua/704957/>)
39. Журба, К. О. (2016). Брейн-ринг для школярів старших класів «Свобода для чи свобода від?». *Урок миру. Збірник методичних матеріалів для педагогічних працівників на допомогу у відзначенні Міжнародного Дня миру у 2016 році*. Київ: ПІВ НАПН України. (с.185–188).
40. Журба, К. О. (2017) Досвід виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи в США. *Український педагогічний журнал*, 3, 70-79.
41. Журба, К. О. (2017). Сучасні програми та концепції, орієнтовані на виховання смисложиттєвих цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 1), 21, 214-226.
42. Журба, К. О., & Шкільна, І. М. (2017). Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності. *Рідна школа*, 11-12 (1055-1056), 44–52. (<http://lib.iitta.gov.ua/710359/>)
43. Зубалій, М. Д. (2016). Педагогічні умови підвищення ефективності форм військово-патріотичного виховання допризовної молоді. *Фізичне виховання і спорт в навчальних закладах України на сучасному етапі: стан напрямів та перспективи розвитку*. Кіровоград: Поліграфічне підприємство «Ексклюзив-Система».
44. Зубалій, М. Д., Івашковський, В. В., Остапенко, О. І., Тимчик, М. В., Шаповалов, Б. Б., Діхтяренко, З. М., & Білоцерківець, І. П. (2016). *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі*. (Посібник). Київ: Паливода А. В.

45. Зубалій, М. Д., & Остапенко, О. І. (2015). Концепція загальнодержавної Програми військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України (проект). *Теорія і методика хортингу*. Київ: Паливода А. В., Вип. 4, 26–34.
46. Зубалій, М. Д. (2016). Історичні аспекти застосування військово-спортивних ігор у підготовці допризовної молоді. *Фізичне виховання в рідній школі*, 5, 44–48.
47. Зубалій, М. Д., Остапенко, О. І., & Шаповалов, Б. Б. (2016). Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*, 6, 33–35.
48. Зубалій, М. Д. (2017). Сутність і зміст методів військово-патріотичного виховання учнів допризовного віку. *Інноваційні підходи до виховання учнів козацьких класів і хортингістів у навчальних закладах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Суми, 27-28 квітня. 2017.(с.91–94).
49. Зубалій, М. Д., & Остапенко, О. І. (2017). Концепція вивчення навчального предмета «Захист Вітчизни» в загальноосвітніх навчальних закладах. Проект. *Фізичне виховання в рідній школі*, 4, 43–45.
50. Зубалій, М. Д., Івашковський, В. В., Остапенко, О. І. Тимчик, М. В., Шаповалов, Б. Б., Діхтяренко, З. М., & Білоцерківець, І. П. (2016). Методика військово-патріотичного виховання учнів у позакласній роботі. (Посібник). Київ: Паливода А. В.
51. Мінджов, К., & Мітева, Т. (2012). *Зелений пакет для дітей*. (Посібник для вчителя). Регіональний екологічний центр для Центральної та Східної Європи. Київ: Тов. «Компанія ВАІТЕ». (<http://greenpack.in.ua/upload/uf/1f4/1f41def69e4b582fbc75c6c7448047a0.pdf>)
52. Назаренко, Г. А. (2014). Використання сучасних виховних технологій у процесі ціннісного становлення учнівської молоді. *Педагогіка і психологія*, 1 (82), 37–45.
53. Назаренко, Г. А. (2014). Упровадження курсу «Вчимося демократії» як умова виховання культури демократизму старшокласників. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. (Вип. 43, Ч. 4). Ялта: РВВ КГУ, 99–106. (Серія: Педагогіка і психологія).
54. Назаренко, Г. А. (2014). *Виховуємо культуру демократизму особистості*. (Методичний посібник). Черкаси: ЧОПОПП, 120 с. (схвалено Комісією МОН України з післядипломної педагогічної освіти, протокол №3 від 28.11.2013, лист ДНУ «ІТЗО» МОН України від 07.05.2014 №14.1/12 – Г – 666)
55. Назаренко, Г. А. (2014). *Формування підприємницької компетентності учнів як чинник успішної самореалізації молоді в економічній сфері суспільного життя*. (Методичний посібник). Черкаси: ЧОПОПП.
56. Остапенко, О. І. & Тимчик, М. В. (2018). Військово-патріотичне виховання старшокласників у контексті положень «Нової Української школи». *Методист*, 5, 48–51.
57. Остапенко, О. І. & Тимчик, М. В. (2018). Допризовна підготовка учнівської молоді в загальноосвітніх навчальних закладах. *Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 89–91.
58. Остапенко, О. І. & Тимчик, М. В. (2017). Формування готовності старшокласників до військової служби в контексті положень «Нової Української школи». *Фізичне виховання в рідній школі*, 6, 36–40.
59. Пометун, О., Пилипчатіна, Л., & Сущенко, І. (2013). *Уроки для сталого розвитку*. (Навчальний посібник для учнів 8-го класу загальноосвітніх шкіл. Вид. 2-ге. Випр. і доп.). Дніпро: «ЛІРА». (http://esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/programs/3_students_guide_8.pdf)
60. Пометун, О. І., Онопрієнко, О. В., & Цимбалару, А. Д. (2011). *Моя щаслива планета: Уроки для стійкого розвитку*. (Навчальний посібник з курсу за вибором для учнів 3–4-х класів загальноосвітніх закладів). Київ. Видавничий дім «Освіта». (http://www.esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/programs/book_my_happy_planet.pdf)
61. Пометун, О., Пилипчатіна, Л., & Сущенко, М. *Уроки для сталого розвитку*. (Навчальна програма курсу за вибором для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів) Режим доступу: http://esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/programs/8klass_programma.pdf
62. Пометун, О., Карамушка, В., Пилипчатіна, Л., & Сущенко, М. *Уроки для сталого розвитку*. (Навчальна програма курсу за вибором для учнів 9(10) класів загальноосвітніх навчальних закладів). Режим доступу: http://esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/programs/training_program_9.pdf

63. Пометун, О., Цимбалару, А., Онопрієнко, О., & Андрусенко, І. *Уроки для сталого розвитку. Школа друзів планети.* (Навчальна програма курсу за вибором для учнів 1–2-х класів загальноосвітніх навчальних закладів). Режим доступу: <http://esd.org.ua/node/476>
64. Пометун, О., Цимбалару, А., & Онопрієнко, О. *Уроки для стійкого розвитку. Моя щаслива планета.* (Навчальна програма для учнів 3–4-х класів загальноосвітніх навчальних закладів). Режим доступу: http://esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/programs/training_program_3_4.pdf
65. Пруцакова, О. Л. Сучасні екологічні проблеми. Навчальна програма для учнів 8(9) класів. *Біологія, 6 (834), березень 2018 р. Вкладка «Екологія». Видавництво «Шкільний світ».* (<http://lib.iitta.gov.ua/709461/>)
66. Пруцакова, О. Л. (2017). Екологічні проблеми урбанізованого середовища: навчальна програма курсу за вибором для учнів 8-9 класів. *Методист, 7*, 38-45 <http://lib.iitta.gov.ua/705325/>
67. Пустовіт, Н. А. (2010). Екологія в побуті. Програма для 8-11 класів. *Позашкільня, 1 (37)*, 29-33.
68. Пустовіт, Н. А. (2013). Культура екологічної поведінки: навчальна програма курсу за вибором для 8 (9) класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Біологія. Шкільний світ, 8 (716)*, 23-32. (<http://lib.iitta.gov.ua/704604/>)
69. Санковська, І. М. (2015). «Курс за вибором «Я і енергія» в сучасній практиці роботи початкової школи». *Світ виховання, 5/6*, 7–56.
70. Санковська, І. М. (2014). Екологічний календар. (2014). (Методичний посібник для вчителів та класних керівників). Кіровоград: Імекс-ЛТД. (<http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/7367>).
71. Санковська, І. М. (2012). Навчально-методичний комплект «Зелений пакет для дітей» для учнів 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів. (Навчальний посібник). Київ: ВАІТЕ. (<http://greenpack.in.ua/news/detail.php?ID=325>).
72. Санковська, І. (2013). *Екологічні дати року.* (Методичні рекомендації для вчителів та класних керівників). Київ: ТОВ «Центр креативної фотографії «Дух мистецтва». <http://podil.kievcity.gov.ua/files/2015/12/21/EcoDaty.pdf>
73. Філіпчук, Г. (2016). *Національна ідентичність: культурно-освітній вимір.* (Монографія). Чернівці: Друк Арт.
74. Чорна, К. І. (2014). Гуманізація як базова основа сучасних технологій виховання. *Світ особистості, 1*. Київ. Режим доступу : <http://www.uerj.ipv.org.ua>.
75. Чорна, К. І., Журба, К. О., Киричок, В. А., Шкільна, І. М., Роговець, О. В., Маруніна, Г. Г., & Назаренко, Г. А. (2014). *Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.* (Методичний посібник). Кіровоград: Імекс-ЛТД. (<http://lib.iitta.gov.ua/8825/>)
76. Чорна К. І. (2014). Цінності консолідації української нації. *«Освіта»: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик, 44 (5635)*, 4.
77. Чорноморська скринька. Комплекс із вивчення Чорного моря для роботи з учнями початкової та основної школи. Київ. (http://awsassets.panda.org/downloads/black_sea_book.pdf)
78. Шкільна, І. М. (2013). Методичні рекомендації щодо виховання культури гідності старших підлітків у позаурочній діяльності (Методичний посібник). Черкаси: ЧОПОПІ. <http://lib.iitta.gov.ua/8827/>
79. Шкільна, І. М. (2013). Мої права й обов'язки (година спілкування). Ціннісне ставлення до суспільства та держави. Київ. *Шкільний світ, 16–19.* (Бібліотека «Шкільного світу»)
80. Шкільна І. М. (2013). Я син твій, Україно! (бесіда). Ціннісне ставлення до суспільства та держави. Київ: *Шкільний світ, 43–49.* (Бібліотека «Шкільного світу»)
81. Шкільна, І. М. (2014). Як ми ставимося до хворих на СНІД. *Шкільний світ, 20 (700)*, 13–17.
82. Шкільна, І. М. (2015). Героям-патріотам вічна шана: година спілкування у 7–8-х класах. *Шкільний світ, 16 (720)*, 27–29.
83. Шкільна, І. М. (2015). Чи відповідальна ти людина. Тренінгові заняття для учнів 9–11-х класів. *Шкільний світ, 23 (727)*, 14–15.
84. Шкільна, І. М. (2015). Як подолати роздратування та поганий настрій. *Шкільний світ, 18 (722)*, 25–28.
85. Шкільна, І. М. (2016). Використання інноваційних форм та методів виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 2), 20, 315–324.
86. Шкільна, І. М. (2016). Вчимося поважати інших. Година спілкування. *Етикет для школярів.* Київ: «Вид. група «Шкільний світ», 112–114.

87. Шкільна, І. М. (2017). Теоретичний аспект формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. (Кн. 2), 21, 345–357.